

Andrej Pavletič
Ministrstvo za
šolstvo, znanost in
šport

SPREMINJANJE STALIŠČ KOT DEL VSEŽIVLJENJSKEGA IZOBRAŽEVANJA

Vrednote kot posledica razvoja resnice

DEFINICIJE POJMOV

Definicija pojma "stališče"

Socialni psihologi trdijo, da je problematika stališč odlikovana in najvažnejša tema socialne psihologije. Menijo, da nobena druga psihična kategorija v človeku ni v taki meri rezultat socialnih vplivov in hkrati nobena druga psihična kategorija nima tolikšnega vpliva na razvoj družbe.

Dr. Zvonarevič definira stališče takole: *"Stav je stečena tendencija da se reagira bilo pozitivno bilo negativno prema osobama, objektima ili situacijama izvan nas, bilo prema vlastitim osobinama, idejama ili postupcima."*¹

Večina socialnih psihologov pri definiranju pojma stališča upošteva tri značilnosti:

- Stališča pridobivamo v procesu socializacije skozi vse življenje.
- Stališča so integracija treh duševnih funkcij: kognitivne, emotivne in dinamične.
- Stališča so pripravljenost za način reagiranja in vplivajo na človekovo obnašanje.²

Vrednote so splošnejše od stališč in so tudi njihov izvor: *"Baš zbog toga što su vrednosti opštije od stavova i što često predstavljaju izvor stavova, pa je pomoću njih moguće uoptenije označiti karakteristike pojedinaca ili grupe koje se manifestuju u brojnim reagovanjima, danas se sve više razvija istraživanje vrednosti."*³

Stališča in vrednote so torej rezultat socialnih vplivov. Toda zakaj socialni vplivi strukturirajo mišljenje tako, da so stališča vezana na način mišljenja vrednot? Zakaj je današnje mišljenje sploh vezano na vrednote, iz katerih izhajajo stališča?

Definicija pojma "vseživljenjsko izobraževanje"

Nekateri raziskovalci pojma vseživljenjsko izobraževanje in vseživljenjsko učenje obravnavajo kot sinonima. Večina raziskovalcev pa med obema pojmom določi razliko, najprej zgodovinsko-časovno, nato še vsebinsko. Zgodovinsko-časovna opredelitev razlike med vseživljenjskim izobraževanjem in vseživljenjskim učenjem je prehod med industrijsko družbo in postindustrijsko ali informacijsko družbo. Vsebinska razlika pa je definirana s tem, da je pojem izobraževanje natančnejši od pojma učenje. Izobraževanje vsebuje ciljnost, namenskost, oziroma teleološkost, medtem ko je učenje imanentna

človeška vseživljenjska psihična dejavnost. "V informacijski družbi ni več dovolj pričakovati, da se bo 'nekdo v življenju že spametoval' ali da ga bo 'življenje samo izučilo'. Človek se mora dandanes tako hitro spreminjati, da je treba vpeljati temeljne lastnosti bolj strukturiranega učenja, zavestnega in ciljno naravnane, to je izobraževanja, in jih dodati splošnemu učnemu vseživljenjskemu procesu. Potrebne so ciljna naravnost, strukturiranost, povezanost, namenskost."⁴

Informacijska družba ob začetku 21. stoletja nas torej sili k nujnosti vseživljenjskega izobraževanja. Za vseživljenjsko izobraževanje je pomembno še nekaj. Ker je izobraževanje organizirano učenje, ki je ciljno naravnano in vsebuje teleološkost, je znanost o izobraževanju tudi teleološka. "Znanost o izobraževanju je tehnološka in teleološka. Ne more biti samo tehnološka, ne more pa tudi biti dobro tehnološko usmerjena, če se ne ve, k čemu je usmerjena. Vprašanje ciljev je torej ključnega pomena. Kdo jih postavlja? Postavlja jih tisti, ki ima moč."⁵

Cilje vseživljenjskega izobraževanja postavlja torej tisti, ki ima moč. Ta moč ni nekaj samoumevnega. Znanost o izobraževanju mora pojasniti fenomen tega, da so izobraževalni cilji vezani na moč. Znanost o izobraževanju mora pojasniti tudi, za katero moč sploh gre in fenomen samega izvora moči. Pomenljiv je naslednji razmislek: "Pri pojmu vseživljenjskega učenja naj dodam še tole: Pojem mi je všeč, vendar ima zame lahko tudi negativno konotacijo. Na primer: če se moram vse življenje učiti zato, ker neko podjetje da na trg stroj, npr. računalnik, ki je v primerjavi s prejšnjimi nekompatibilen. Da bi ga torej lahko uporabljal, se moraš zmeraj znova učiti. Ali pa vseživljenjsko učenje zato, ker zaradi želje po dobičku izginjajo delovna mesta in si se prisiljen učiti zato, da boš

lahko dobil novo delovno mesto. Skratka, ko gre za te vrste vseživljenjskega učenja, ki iz popolnoma nehumanih podlag ljudi sili, da zavržejo, kar so prej vedeli – tudi svojo dragoceno tradicionalno modrost – in se morajo učiti nekaj drugega, dobi vseživljenjsko učenje slabšalni pomen."⁶

Cilje izobraževanja postavlja tisti, ki ima moč.

Informacijska družba omogoča skozi nujnost vseživljenjskega izobraževanja tudi nehumana razmerja. Kakšno stališče potem zavzeti do informacijske družbe in vseživljenjskega izobraževanja?

Postavitev temeljnih vprašanj

Iz vsega tega sledi, da mora znanost o izobraževanju odgovoriti na dve temeljni vprašanji:

- Kje in kako najti kriterije za ocenitev spremembe stališč in vrednot?
- Kje in kako najti kriterije za ocenitev vseživljenjskega izobraževanja, informacijske družbe in moči?

Stališče in vrednota sta reflektivni psihični kategoriji. Človek se zaveda, da ima določeno stališče in vrednoto, to pa ne pomeni, da se človek zaveda njunega nastanka in spremembe. Sprememba stališč in vrednot je vezana na spremembo socialnih vplivov. Socialni vplivi so družbeni vplivi, tako da je za razumevanje sprememb stališč in vrednot nujno razumeti spremembo družbe. Družba je tu mišljena kot skupek materialne baze (tehnike), psihičnega dožemanja bivajočega in njunih medsebojnih odnosov. Informacijska družba je zato povezanost informacijske tehnike in mišljenja vrednot.

Temelj nastanka in spremembe stališč je torej način funkcioniranja družbe. Družba v

začetku 21. stoletja je informacijska družba. Da bo znanost o izobraževanju lahko odgovorila na omenjeni temeljni vprašanji, mora najprej pojasniti fenomen nastanka mišljenja vrednot in fenomen nastanka informacijske tehnike.

MIŠLJENJE VREDNOT KOT POSLEDICA RAZVOJA RESNICE

Znanost o izobraževanju mora zavzeti v zvezi s fenomenom nastanka informacijske družbe jasno pozicijo: informacijska družba ni posledica razvoja tehnike niti ni posledica mišljenja vrednot. Informacijska tehnika in mišljenje vrednot – tako kot njuni učinki: globalizacija, odnosi sprememb, odnosi rizika itd. – sta posledici in rezultat razvoja resnice, ki ima svoj začetek v 4. stoletju pred našim štetjem v Grčiji.

Prva stopnja razvoja resnice: Platonovo mišljenje

S Platonovo razlago biti kot ideja se začenja filozofija kot metafizika. Pri Platonu je neskritost mišljena zgolj z ozirom na to, kako se napravljata bivačoče v svojem izgledu (eidos) in z ozirom na to, kako je bivačoče iz samega sebe vidljivo (idea). Ideja je pri Platonu izgled, ki šele podeljuje razgled na prisotno. Ideja je čisto sijanje, sijoče kot tako, katere bistvo je v sijalnosti in vidljivosti. Ideja ali bit bivačočega šele dopušča bivačočemu, da je prisotno na način, kakor bivačoče vselej je. Pri njem ima bit svoje lastno bistvo v kajstvu in šele tu se pojavi znotrajmetafizična razlika med bivanjem in bistvom. Ideja tako prinaša v vid in tako sploh daje videti tisto, kot kaj se pojavlja. Tako se neskrito, prisotno, bivačoče pojmuje, spoznava kot doumeto vnaprej in edino možno v doumevanju, spoznavanju ideje. "Neskritost sedaj ne prestando pomeni neskrito kot po sijalnosti ideje dostopno. Kolikor pa je za to, da do

tega dostopa pride, nujno 'videnje', je neskritost vpeta v 'relacijo' do videnja, relativna glede na videnje".⁷

Ideje torej usposablja bivačoče za to, da se pojavlja v tem, kar je. Tako lahko "to nekaj" sploh prisostvuje v svoji obstojnosti. Ideje so tisto bivačočno vsakega bivačočega. Tisto pa, kar usposablja vsako idejo za idejo, je ideja vseh idej, imenovana ideja dobrega. Ideja dobrega tako omogoča pojavljanje vsega prisotnega v vsej svoji vidljivosti. Bistvo vsake ideje je v omogočanju sijanja, ki zagotavlja neki izgled. Zato je tudi ideja idej to, kar sploh omogoča sijanje vsega sijalnega in je zato tudi najsijajnejše v svojem sijanju. Iz ideje vseh idej izhaja tudi možnost vseh drugih idej, torej zagotavlja preko idej pojavljanje izgleda, po katerem ima bivačoče v tem, kar je, svoj obstoj. *S to zagotovitvijo je bivačoče pridržano v bit in rešeno.*⁸

Za umevanje je torej potrebno pravo gledanje, kar pomeni pravilno naravnati pogled na

Kdor torej hoče spoznati svet, ki ga določa ideja vseh idej, mora zato biti usposobljen v idejogledju. V tem je tudi bistvo Platonovega pojma Pajdeja, ki pomeni usposobiti ljudi za jasni pogled na idejo vseh idej in s tem tudi na ideje. Kakor v prispodobi sončna svetloba omogoča vid in vidljivo, tako tudi ideja dobrega omogoča um in umljivo. S tem postane ideja dobrega vladarka neskritosti in jo omogoča, kolikor izključuje možnost skrivanja. Ta ideja idej šele dopušča neskritost in s tem je potisnjeno v ozadje izvorno bistvo aletheia kot skrivanju zavezane neskritosti. "S tem ko Platon pravi o idea, da je vladarka, ki dopušča neskritost, napotuje na nekaj, kar ostaja neizrečeno: da se bistvo resnice odslej namreč ne razvija več iz polnine lastnega bistva kot bistvo neskritosti, temveč se prilega na bistvo idea".⁹

izgled. Ker je umevanje postalo pravilnost gledanja, mora zato med njima obstajati neko ujemanje. Bistvo resnice je od sedaj naprej ujemanje med spoznanjem in stvarjo samo. Pri Platonu pride do resnice kot ujemanja – *veritas est adaequatio intellectus et rei*. S tem resnica postane pravilnost umevanja in izjavljanja. V tej spremembi bistva resnice pride hkrati do zamenjave mesta resnice. Kot neskritost je še vedno temeljna poteza bivajočega samega, kot pravilnost gledanja pa postane značilnost človeškega zadržanja do bivajočega.

Pri tej spremembi bistva resnice ostaja Platon v dvomnosti. Bivajoče ima še zmeraj svojo bit v prisotnosti, katere smisel je neskritost, hkrati pa se neskritost prilega na pojavljanje izgleda in s tem na izgledu prirejeno videnje. Resnica je tu hkrati neskritost bivajočega in pravilnost pogleda, čeprav je neskritost že pod jarmom idej.

Razumno izjavljanje in umevanje je torej od Platona naprej mesto resnice in napačnosti. Izjava je resnična, kolikor se ujema s stvarjo. Ta določitev bistva resnice kot ujemanja ne vsebuje več nobenega sklicevanja na *aletheia* v smislu neskritosti, temveč je *aletheia* nasprotje nepravilnosti. *"Od zdaj naprej postane obeležje bistva resnice kot pravilnosti izjavljajočega predstavljanja mero-dajno za vse zahodno mišljenje."*¹⁰

Temeljna sprememba nastane, ko je Platon določil bit bivajočega kot ideja. S tem prisotnost ni več prehod skritega v neskrto, ki tvori temeljno potezo prisotnosti. Platon pojmuje prisotnost kot idejo. Ideja pa se ne podreja neskritosti, ki je v predmetafizični misli prevajala bivajoče v prisotnost, temveč obratno, ideja določa, kaj se še sme imenovati neskritost. Ideja je temelj, ki neskritost šele omogoča. *"Resnica odslej ni več (kot neskritost) temeljna poteza biti same, temveč – ker zaradi podjarmljenja pod idejo postane pravilnost – odlika spoznavanja bivajočega"*.¹¹

Šele s Platonom postane mišljenje o biti bivajočega filozofija v pomenu gledanja k idejam in kar se pozneje imenuje metafizika. Platonovo mišljenje je sprememba bistva resnice, ki postane zgodovina metafizike in od tu naprej imamo onto-teološko strukturo metafizike.

V področju nadčutnega najvišje kotira tista ideja, ki je kot ideja vseh idej vzrok za obstoj in pojavljanje vsega bivajočega in se imenuje dobro. Ta najvišji in prvi vzrok imenuje Platon tudi božje (*to theon*). Od te razlage biti kot ideje je mišljenje biti bivajočega metafizično in metafizika je teologična. Vzrok bivajočega se razumeva iz boga, ki vsebuje bit v sebi in jo omogoča iz sebe. Bog je tu najbivajočnejše bivajoče. Pogled se mora prilegati izgledu, resnica postane pravilnost in od sedaj naprej se bit manifestira kot misel. Tu je bit že vnaprej postavljena kot temelj, mišljenje pa se veže na temelj na način utemeljevanja. Bit bivajočega se odstira kot

Descartes je jasno ustoličil nedvoumnost jaza.

sebe samega zasnavljujoči in utemeljujoči temelj. Mišljenje je v svoji izvornosti logos v smislu zbirajočega polaganja predse – predstava, ta temelj terja mišljenje kot utemeljevanje. Spoznanje ne bi moglo ničesar spoznati in bivajoče ne bi moglo biti spoznano, kar pomeni dojeta kot neskrito, če ne bi bilo nečesa tretjega, kar zagotavlja spoznavajočemu zmožnost spoznavanja in spoznanemu neskritost. To tretje je ideja dobrega. Na vprašanje, kaj sploh omogoča videno in videnje, Platon odgovarja proti koncu VI. knjige Država. *"Idejo dobrega moraš potemtakem razumeti kot nekaj, kar daje predmetom, ki jih je moč spoznati, resnico, duši, ki spoznava, pa sposobnost spoznanja. Razumi jo kot vzrok našega znanja in kot vzrok resnice, ki jo spoznavamo"*.¹²

Bistvo Platonove ideje je delati možno, omogočiti bivajoče kot tako s tem, da prisostvuje v neskritem. S Platonovo razlago ideje dobrega postane bit tisto, kar bivajočemu omogoča, da je sploh bivajoče. Bit ima naravo omogočanja. Šele tu dobi apriorna narava biti lastnost pogoja. S Platonovo razlago biti kot idea se začenja filozofija kot metafizika. Bit in njena apriornost je razločljiva kot to omogočujoče, kot pogoj možnosti. Tu je na delu posebna dvojnost, bit je na določen način čista prisotnost in je obenem omogočanje bivajočega.

Druga stopnja razvoja resnice: Descartesovo mišljenje

Descartes v Meditacijah zatrdi, da je o vsem mogoč dvom, le o lastnem dvomu ni mogoče dvomiti. Dvom sam ni dvomljiv. Nedvoumnost dvoma je tista gotova točka, ob kateri se dvom ustavi. Predstava nas glede na lastno vsebino lahko vara, a predstava sama

mora biti. Ne vemo, ali svet, ki si ga predstavljamo, dejansko je, pač pa vemo, da si ga predstavljamo, da predstava je. S to ugotovitvijo je dana še druga ugotovitev, namreč nedvoumnost jaza. *"Pa vendar je neki, ne vem kakšen, nadvse mogočen, nadvse zvit varljivec, ki me ves čas pridno slepi. Ni tedaj dvoma, da tudi jaz sem, če me že slepi. A naj me goljufa kolikor more, nikdar ne bo dosegel, da bi ne bil nič, dokler bom mislil, da sem nekaj"*.¹³

Povsem razvidno je torej, da jaz, ki predstavljam, tudi sem. S predstavljanjem je dan tudi tisti, ki predstavlja. Analiza Descartesove trditve 'ego cogito, ergo sum' obsega torej dva momenta: zanesljivost predstavljanja in zanesljivost samega sebe. V svojem predstavljanju se zavedam predstavljenega in obenem sebe, ki predstavljam. V tolikšni meri predstava je in v tolikšni meri jaz sem. Zakaj se beseda cogitare v temeljnem stavku prevaja z besedo predstavljanje? Kako je mišljena pri Descartesu beseda predstava? Descartes uporablja besedo cogitare v pomenu prilastiti si kaj v smislu dostavljanja sebi, ali drugače, vzeti si kaj v smislu postavljanja pred seboj. Beseda cogitare pomeni tu predstavljanje. Beseda predstava zato v sebi vključuje predstavljanje v smislu dogajanja v jazu in predstavljeno v smislu predmeta predstavljanja. Descartes uporablja za besedo cogitare tudi besedi idea in percipare. Cogitare je neko dostavljanje sebi nekega predstavljivega. To predstavljeno je dostavljeno kot razpoložljivo. *"Nekaj je torej za človeka dostavljeno, predstavljeno – cogitatum – šele tedaj, če je zanj uvrščeno in zagotovljeno kot tisto, nad čimer lahko on sam iz sebe v okolju svojega razpolaganja gospoduje vsak čas in enoznačno, brez pomislekov in dvomov"*.¹⁴

Cogitare pomeni predstavljanje, ki samo sebe postavlja kot pogoj, tako da o dostavljenemu

ni več nobenega dvoma. Cogitare je preračunavajoče pred-stavljanje in predstavljeno je vedno zagotovljeno v preračunljivem razpolaganju. Cogitare je postavljanje v gotovost in ne dopusti ničesar za resnično, če to pred njim ni izkazano kot brezdvomno. *"Vsepovsod je v cogitatio ta ton, da predstavlanje prinaša pred-stavljeno k predstavljajočemu; da torej ta kot predstavljajoči vsakokrat postavlja predstavljeno, ga jemlje v račun, tj. ga pridrži in učvrsti zase, se ga polasti, si ga zagotovi in postavi kot gotovega".*¹⁵

Descartesov pojem cogitare ima še en bistven element. Vsak ego cogito (jaz mislim) je nujno tudi cogito me cogitare (mislim sebe misliti), torej vsak 'jaz postavljam predse' postavlja tudi predstavljajočega pred njega samega. Tako je vsako človeško predstavlanje nujno obenem tudi samopredstavlanje. V vsakem predstavlanju se predstavljeno predstavlja meni s tem, da se jaz ne predstavim kot predmet predstavlanja, vendar sem kljub temu v predstavlanju sebi dostavljen. *"S tem da vse pred-stavljanje dostavlja pred-stavljivi in predstavljeni predmet predstavljajočemu človeku, je pred-stavlja-joči človek 'sopredstavljen' na ta svojevrstno neopazni način".*¹⁶ V predstavlanju sta si predstavljeni predmet in predstavljajoči jaz sopredstavljena na tak način, da predstavljajoči jaz v predstavlanju dostavlja predstavljeni predmet in je v vsakem predstavlanju postavljen že vnaprej. V predstavlanju je bistvena sopripadnost predstavljajočega k ustroju predstavlanja, kar pove stavek: cogito je cogito me cogitare. Človeška zavest je pri Descartesu mišljena kot samozavest. Zavest o predmetih je najprej samozavest in samo kot samozavest je možna zavest o predmetih.

Kaj je s tem stavkom postavljeno kot "subjectum" (subjekt)? Ali je grško razumevanje človeka že tudi razumevanje

"Cogitare" je predstavlanje v pomenu dostavljanja predstavljenega sebi in postavljanje predstavljajočega pred predstavljenim. Stavek 'ego cogito ergo sum' se tako glasi: Jaz postavljam predse, torej sem. Ta stavek ne smemo misliti kot posledični sklep. Iz znanega 'jaz postavljam predse' ne dobimo s sklepanjem na do tedaj nekaj neznanega – v tem primeru 'jaz obstajam', kajti v predstavlanju je predstavljajoči sebi že dostavljen. 'Jaz sem predstavljajoči' je v predstavlanju gotovo dostavljen, tako da nobeno posledično sklepanje pri dostavitvi predstavljajočega samemu sebi ne more doseči take gotovosti. *"Jaz sem" ni šele s sklepanjem dobljeno iz "jaz postavljam predse", temveč je "jaz postavljam predse" po svojem bistvu tisto, kar mi je ta "jaz sem" – namreč predstavljajoči – že dostavil.*¹⁷ V stavku 'Jaz postavljam predse, torej sem' bi besedo torej lahko zamenjali s sintagmo 'in to samo po sebi že pove'. Stavek bi se tako glasil: Jaz postavljam predse in to samo po sebi že pove, da sem.

človeka kot subjekta? "Sub-iectum" je latinski prevod grškega "upokeimenon" in pomeni tisto, kar leži spodaj v temelju. "Upokeimenon" je tisto, kar je samo iz sebe že predloženo in kar je vedno že pričujoče ter tako utemeljuje drugo. Ni samoumevno, da je subjekt že sam po sebi človek. Stavek: Jaz postavljam predse in to samo po sebi že pove, da sem, ne pove samo, da jaz postavljam predse, niti samo to, da jaz sem. *"Stavek pove, da jaz kot pred-stavlja-joči sem, da s tem predstavlanjem ni bistveno določena le moja bit, temveč da moje predstavlanje kot mero-dajna repraesentatio odloča o prezenci vsakega predstavljenega, tj. o prisotnosti v njem mišljenega, tj. o biti predstavljenega kot bivajočega. Stavek pove: predstavlanje, ki je samemu sebi bistveno pred-stavljeno, postavlja bit kot predstavljenost in resnico kot gotovost."*¹⁸

Kar k predstavlanju bistveno spada – tako predstavljeni predmet kot predstavljajoči – in ker se na predstavljajočem zbira vsa predstavljenost vsega predstavljenega, je predstavljajoči subjekt. Predstavljajoči je tako podlaga vseh lastnih predstav, nekakšen

subjekt v subjektu. Kot subjekt predstavljajoči vidi, da vidi. Kot subjekt se predstavljajoči vidi videčega. Kot subjekt si predstavljajoči lahko samega sebe predstavi kot predstavljeno predstavljajočega. Nič se ne more več izogniti predstavljanju predstavljajočega. Predstavljajočemu je vse bivajoče, vključno z njim samim, dostavljeno kot objekt.

bit predstavljenega, in sicer kot takega. Zaradi tega se vsako bivajoče nujno meri po tej meri biti v smislu zagotovljene in sebe zagotavljajoče predstavljenosti."¹⁹

Kaj pa mi daje gotovost sebe predstavljajočega predstavljanja? Vprašanje metafizike, kaj je bivajoče, se v novem veku spremeni v vprašanje o metodi, po kateri naj bi človek prišel do brezpogojno gotovega spoznanja o bivajočem. Metoda naj bi zagotovila neomajni temelj resnice. Iz tega temelja naj bi novoveški človek moral biti gotov samega sebe. Ta temelj pa ni nič drugega kakor človek sam. "Vse samo po sebi gotovo mora razen tega sozagotoviti in sozavarovati kot zagotovo dano tisto bivajoče, za katero naj bi bilo zagotovljeno vse predstavljanje in namerjanje in po katerem naj bi bilo zavarovano vse napredovanje".²⁰

"Pod metodo pa razumem pravila, ki so gotova, preprosta in taka, da ne bo nihče, ki se jih bo natančno držal, imel neresnico za resnico, marveč bo – brez jalovega tratenja umskih sil – postopoma množil znanje in

*Bistvo
Descartesove
resnice je sedaj v
tem, da je resnica
gotovost.*

Descartes zato lahko stavek: Jaz postavljam predse in to samo po sebi že pove, da sem, preoblikuje v stavek: sum res cogitans. V prevodu se stavek glasi: jaz sem misleča substanca. Vendar to ne pomeni, da je človek stvar, ki je opremljena z lastnostjo mišljenja, ampak da je človek bivajoče, katerega bit je v predstavljanju. To predstavljanje pa postavlja v predstavljenost tudi predstavljajočega samega.

"Bit tega v predstavljanju samem zagotovljenega predstavljajočega je mera za

naposled dospel do resničnega spoznanja vsega, česar je zmožen."²¹

Kaj Descartesu pomeni spoznavanje? Descartesu je spoznavanje misel, a bistvo misli je vezanje ali ločitev predstav. Vprašanje spoznavanja, kakor je bilo v tem poglavju prikazano, je zato mogoče določiti samo preko predstavljanja. Spoznavanje mu je misel, kjer se izvrši zveza ali ločitev predstav v okviru vrojenega apriornega predstavljanja. Descartesu pomeni vrojenost specifično človeško predstavljanje, ki ima izvor iz človekove lastne narave. Vrojena ideja mu je tako apriorna racionalna predstava. Od kod dobi apriorna racionalna predstava svojo gotovost ali razvidnost? Iz človekovega lastnega izvora, iz duhovne plasti duševnosti. Gotovost je mogoča le na temelju predstavne sposobnosti razuma, ki je luč človeškega duha (*luman naturale*), edinega gotovega vira človekovega spoznavanja.

Kje je kriterij gotovosti? Kriterij gotovosti je jasna in razločna predstava. Vse, kar je na stopnji jasnega in razločnega predstavljanja, je spoznavanje. Jasno je tisto dojetje, pri katerem je njegov predmet navzoč in v svoji polnosti dan, razločno pa je tisto dojetje, ki razlikuje svoj predmet od vseh drugih predmetov. Ideal razločnosti je aritmetični postopek, ki razčleni svoj predmet v sestavne dele in ga nato brez ostanka zopet sestavi. S tem je pojav proti vsem ostalim pojavom razlikovan.

Tretja stopnja razvoja resnice: Nietzschejevo mišljenje

Descartesov stavek '*ego cogito, ergo sum*' Nietzsche razloži takole: "*Logična določenost, prozornost kot kriterij resnice 'omne illud verum est, quod clare et distincte percipitur', Descartes: s tem je zaželen in verjetna mehanična hipoteza o svetu. Ampak to je groba zamenjava: kakor simpex sigillum*

veri. Od kod vemo, da je resnična kakovost stvari v tem razmerju do našega intelekta? – Kaj ni drugače? Da hipotezi, ki mu najbolj daje občutek moči in varnosti, najbolj daje prednost, jo ceni in potemtakem označuje kot resnično. – Intelekt postavlja svojo najsvobodnejšo in najmočnejšo zmožnost in imetje za kriterij najdragocenejšega, torej resničnega ..."²² Descartesov stavek je Nietzscheju le hipoteza, ki jo je Descartes postavil le zato, ker mu je dajala največji občutek moči. Nietzsche preinterpretira ego cogito (jaz postavljam predse) v ego volo, kot voljo za postavljanje predse, kot voljo do moči. Volja do moči je sedaj temeljna narava bivajočega v celoti.

Kakšno je Nietzschejevo razmerje do Descartesove določitve biti kot predstavljenosti in resnice kot gotovosti? Za Nietzscheja ni razlike med bitjo in resnico, oba pojma zanj pomenita isto. Tudi za Nietzscheja je bit bivajočega tisto, ker je ugotovljeno v predstavljanju in postavljeno v gotovost, toda nima ju za temeljno resnico. Temeljna resnica je zanj najvišja vrednota. Resnica kot gotovost je le v funkciji ohranjanja volje do moči. V predstavljanju predstavljeno ni nič dejanskega, kajti vse dejansko je postajanje. Vsako predstavljanje je postavljanje in preprečuje postajanje. Predstavljanje kaže postajanje v mirovanju, v katerem postajanje ni nikoli. Predstavljanje tako daje samo videz dejanskega. To, kar imamo v predstavljanju za bivajoče, je z vidika dejanskega, kot postajajočega, zmotno. Descartesova resnica kot gotovost je zato zmota, toda ta zmota je nujna: "*Resnica je vrsta zmote, brez katere bi določena vrsta živih bitij ne mogla živeti. Vrednost za življenje navsezadnje odloča.*"²³

Logična resnica je zato videz in zmota: "*Ne posreči se nam isto potrditi in zanikati: to je dognanje subjektivne izkušnje, v tem se ne*

Nietzsche utemelji resnico kot gotovost, kot voljo do resnice, ki temelji na volji za moč.

izraža nobena "nujnost", samo nezmožnost. Če je po Aristotelu stavek o protislovju najzanesljivejši med vsemi načeli, če je zadnji in najspodnji, na katerega se sklicuje vse dokazovanje, če je v njem počelo vseh drugih aksiomov, je treba toliko strožje pretehtati, katere trditve pravzaprav že predpostavlja. Bodisi z njim trdimo kaj glede dejanskega, bivajočega, kakor da

poznamo že od drugod; da mu namreč ni mogoče pripisati nasprotnih predikatov. Ali pa stavek hoče reči: naj bivajočemu ne prepisujemo nasprotnih predikatov. Potem bi bila logika imperativ, ne za spoznavanje resničnega, temveč za postavitev in prireditev nekega sveta, ki naj bi ga imenovali resničnega.²⁴ Logika, kakor tu meni Nietzsche, je v funkciji volje do moči. Descartesova resnica kot gotovost je zmota, toda kot nujna zmota je tudi vrednota. Mišljenje vrednot je tudi v funkciji volje do moči. Toda kaj utemeljuje voljo do moči? Tisto, kar leži v temelju in utemeljuje drugo, ni subjekt v descartovskem smislu kot res cogitans, temveč subjekt v smislu telesa.

Tudi Nietzscheju gre za metodo kot vrsto postopka pri določanju tistega, na kar se vse ugotovljivo postavlja. Nietzsche meni, da je treba misliti, še razločneje kot Descartes. Tudi pri njem je odločilna metoda, vendar ne v smislu naravnavanja umskih zmožnosti, temveč iz uporabe telesa kot vodila. "Bistveno: izhajati iz telesa in ga uporabiti kot vodilo. Telo je veliko bogatejši fenomen, ki dovoljuje razločnejše opazovanje. Vera v telo je čvrstejša kakor vera v duha. 'Naj v kakšno stvar še tako močno verjamemo; v tem ni kriterija resnice.' Ampak kaj je resnica? Mogoče neka vrsta vere, ki je postala življenjski pogoj? Potem bi seveda bil Kriterij

Zaupanje v telo je torej bolj temeljno kot zaupanje v dušo. Nietzscheju je fenomen telesa jasnejši in razločnejši od predstavljanja. Nietzsche telo tudi metodično predpostavi: "Izhodišče v telesu in fiziologiji: zakaj? - Dobimo pravo predstavo o vrsti enosti našega subjekta, namreč kot vladarjih na čelu kakšne skupnosti (ne kot "dušah" ali "življenjskih močeh"), ravno tako o odvisnosti teh vladarjev od vladanih in o pogojih reda stopenj in delitve dela, ki naj omogoča posameznike in celoto obenem. Kakor žive enote kar naprej nastajajo in umirajo in kakor večnost ne sodi k "subjektu"; ravno tako se boj izraža tudi v poslušanju in ukazovanju in tekoče določanje mej moči sodi k Življenju ... Za neposredno spraševanje subjekta o subjektu in vse samozrcaljenje duha je nevarnost v tem, da bi utegnilo biti za njegovo dejavnost koristno in pomembno, če bi narobe interpretiral. Zato sprašujemo telo in odklanjamo pričevanje izostrenih čutov: če se nam da, gledamo, ali ne bi mogli podrejeni sami stopiti v stike z nami."²⁵ "Vse, kar kot "enost" stopa v zavest, je že neznanosko zapleteno: zmeraj imamo samo videz enosti. Fenomen telesa je bogatejši, razločnejši, oprijemljivejši: metodično ga postaviti na čelo, ne meneč se za njegov zadnji pomen."²⁶

moč, na primer glede vzročnosti."²⁷

Nietzschejeva metafizika je pravzaprav dovršitev Descartesovega metafizičnega stališča, le da je vse preloženo iz območja predstavljanja v območje telesa in nagonov. Vse bivajoče je tu mišljeno iz brezpogojne volje do moči. Tako tudi vse bivajoče postane mišljeno skozi vrednote.

VSEŽIVLJENJSKO IZOBRAŽEVANJE KOT POSLEDICA BISTVA TEHNIKE

Opredelitev bistva tehnike

Bitno-zgodovinsko obdobje metafizike je obdobje nihilizma, v katerem bit ni nikoli opredeljena kot bit sama. Razvoj biti bivajočega, od Platonove ideje in Descartesove predstavljenosti predstavljenega do Nietzschejeve volje do moči, je razvoj znotraj metafizike. V katerem bitnozgodovinskem obdobju se nahaja človeštvo danes? Heidegger meni, da se danes človeštvo nahaja v obdobju dovršenega nihilizma, obdobju dovršitve metafizike. Bit bivajočega dovršenega nihilizma je volja do volje, ki je stopnjevana in v sami sebi dovršena volja do moči. Bit bivajočega dovršenega nihilizma oziroma voljo do volje Heidegger premisli glede na bistvo tehnike. *"Vprašujemo po tehniki in bi radi s tem pripravili svobodno razmerje do nje. Razmerje je svobodno, ko našo tubit odpre bistvu tehnike. Če temu bistvu tehnike odgovarjamo, tedaj moramo skusiti to tehnično v njegovi obmejitvi. Tehnika ni isto kot bistvo tehnike."*²⁸

Navadno se razume tehniko sociološko, kot celoto naprav in človeško delo. Tehnika je celota orodij in strojev, ki skupaj s človeškim delom proizvajajo uporabne stvari. Proizvajanje uporabnih stvari je cilj tehnike. Ker človek potrebuje uporabne stvari, je torej potrebno, da ima pravo razmerje do tehnike. Tehniko moramo uporabljati na primeren način, moramo jo pravilno obvladovati. To sociološko gledanje na tehniko ne razume bistva tehnike. Pravilno obvladovati tehniko še ne pomeni resnično obvladovati. Pravilna instrumentalna opredelitev tehnike še ne pokaže njenega bistva. Heidegger se tu vpraša: kaj je instrumentalno samo? *"Sredstvo je to, s čimer se nekaj povzroči in*

*tako doseže. Kar ima za posledico učinek, imenujemo vzrok. Ni pa vzrok le tisto, s čimer se povzroči nekaj drugega. Tudi smoter, po katerem se določa vrsta sredstev, velja za vzrok. Kjer sledimo smotrom, kjer se uporabljajo sredstva, kjer gospoduje to instrumentalno, tu vlada vzročnost, kavzalnost."*²⁹

Opredelitev vzročnosti vzrokov

Filozofija od Aristotela naprej pozna štiri vzroke:

- *cousa materialis* (materija – snov, iz katere nekaj naredimo),
- *cousa formalis* (forma – podoba, ki jo prevzame material),
- *cousa finalis* (smoter – namen izdelka),
- *cousa efficiens* (tisti, ki povzroči učinek, da je izdelek narejen).

Heidegger se vpraša, kaj sploh pomeni vzročnost vzrokov. Filozofija že od Aristotela dalje nekritično sprejema nauk o štirih vzrokih in do sedaj se še ni spraševala, zakaj ravno ti štirje omenjeni vzroki. Kaj sploh pomeni vzrok in od kod se določa tisto skupno v vzročnem značaju štirih vzrokov? Z odgovorom na to vprašanje bi dobila vzročnost, instrumentalnost in s tem sociološka opredelitev tehnike svojo utemeljitev. Vzrok je tisto učinkujoče, tisto, kar povzroča posledice. Tu ima *cousa efficiens* prednost pred ostalimi tremi vzroki, medtem ko *causa finalis* skoraj izgubi značaj vzroka. Vzrok je tu razumljen kot tisto, kar nekaj drugega zakrivi in zadolži. Štirje vzroki so načini zakrivitve in zadolžitve, ki so med seboj povezani in spadajo skupaj. Med seboj se razlikujejo in vendar spadajo skupaj. Kaj je tisto, v kar spadajo skupaj, kaj je tisto, kar jih zedinjuje? *"Pričujočnost in pripravljenost označuje prisostvovanje nekega prisotnega. Štirje načini zakrivitve spravijo nekaj do*

tega, da se pokaže. Pustijo mu, da se pokaže v prisostvovanju. Spustijo ga tja in tako pripustijo, namreč v njegov dovršeni prihod. Zakrivljanje ima osnovno potezo tega pripuščanja v prihajanje."³⁰

Štirje načini pripuščanja torej dopustijo, da tisto še ne prisotno pride v prisostvovanje. Druži jih nekaj, kar prinaša na dan prisotno. Tisto nekaj, kar prinaša na dan prisotno, je proizvodjanje. Grško se proizvodjanje reče poiesis. Proizvodjanje se tu misli ne le kot rokodelsko-industrijsko produciranje in ne le kot kulturno-umetniško upodabljanje, temveč tudi kot samovznikanje. Zato je phisis proizvodjanje v odlikovanem pomenu, kajti prisotno vsebuje v samem sebi. Rokodelsko-industrijsko in kulturno-umetniško proizvodjanje nimata proizvedenega prisotnega v samem sebi, temveč v nečem drugem, v delavcu ali umetniku.

Proizvodjanje kot uprisostvovanje prisotnega prinaša prisotno iz skritosti v neskritost. Proizvodjanje se dogaja tam, kjer preide tisto skrito v neskrto. To prehajanje se imenuje razkrivanje v neskritost – aletheia. *"Vprašali smo se po tehniki in smo sedaj prispeli do aletheia, do razkrivanja. Kaj ima bistvo tehnike opraviti z razkrivanjem? Odgovor: vse. Zakaj v razkrivanju temelji sleherno proizvodjanje. Le-to pa druži v sebi štiri načine spodbujanja – vzročnost – in jih prežema.*"³¹ V razkrivanju torej temelji možnost vsega proizvodjanja. Tehnika ni samo sredstvo, tehnika je način razkrivanja. V še izvirnejšem pomenu pomeni tehnika tudi proizvodjanje v smislu spoznavanja. Tehnika biva v območju razkrivanja v neskritost. Tehnika se dogaja tam, kjer se dogaja v aletheia, tam, kjer se dogaja resnica. Bistvo tehnike je torej način dogajanja resnice. Kakšen je način dogajanja resnice, kakšno je razkrivanje v neskritost, kakšno je bistvo tehnike, da lahko zapopade uporabo moderne naravoslovja?

V moderni tehniki vladajoče razkrivanje v neskritost je izzivanje narave. Moderna tehnika naravo izziva na ta način, da iz nje iztrga in porazdeljuje njeno energijo. Njena energija, iztrgana s pomočjo moderne tehnike, je na razpolago za prerazporeditev. Cilj moderne tehnike je v tem, da naravi iztrga čim več energije, s čim manjšim stroškom. Naravi se njena skrita energija iztrga tako, da se jo potem preoblikovano kopiči in nato znova porazdeli. Narava je na razpolago za preoblikovanje in človeku ne stoji nasproti kot predmet, temveč kot razpoložljivi sestoj, ki je vseskozi funkcionalen. Bistvo narave ni več v njeni predmetnosti, ampak v njeni razpoložljivosti. Moderna tehnika je izzivajoče razkrivanje v neskritost. Toda človek ne obvladuje bistva tehnike. Samo kadar je človek že izzvan, da spravlja na dan energijo narave, se dogaja izzivajoče razkrivanje v neskritost.

"S tem, da se človek ukvarja s tehniko, se udeležuje postavljanja na razpolago kot enega načina razkrivanja. Vendar neskritost sama, znotraj katere se razvija postavljanje na razpolago, kakor tudi območje, skozi katerega človek vsekdar že prehaja, če je kot subjekt v razmerju do objekta, nikoli ni človeška krprija."³² Neskritost neskritega se dogaja že takrat, ko je človek poklican k njemu primernemu načinu razkrivanja. Ko človek znotraj neskritosti na njemu lasten način razkriva prisotno, tedaj le odgovarja nagovoru neskritosti. *"Ko torej človek raziskujoč, premišljuječ zasleduje naravo kot neko področje svojega predstavljanja, tedaj ga že zahteva neki način razkrivanja, ki ga izzove, da se loti narave kot predmeta raziskovanja, vse dokler tudi predmet ne izgine v brezpredmetnosti razpoložljivega obstanka.*"³³ Moderna tehnika kot izzivajoče razkrivanje ni samo človeško delo. Izzivajoče

izziva človeka v postavljanje dejanskega na razpolago. Človek odgovarja izzivajočemu in izzivajoče ga zbira na način postavljanja dejanskega na razpolago. To izzivalno izzivanje, ki zbira človeka v to, da postavlja vse dejansko na razpolago, imenuje Heidegger postavje.

Opredelitev postavja

*"Postavje se imenuje to zbirajoče tistega stavljena, ki človeka stavi, tj. izziva v to, da razkriva to dejansko na način postavljanja na razpolago kot razpoložljivo postavjo."*³⁴ Postavje se torej imenuje tisti način razkrivanja, ki vlada v moderni tehniki. Postavje kot način razkrivanja ni nič tehničnega. V postavju je človeku na razpolago vse bivajoče, s samim postavjem pa človek ne razpolaga. Tudi moderna znanost spada v postavje, čeprav se je moderna tehnika razvila šele takrat, ko se je oprla na rezultate eksaktnega naravoslovja. Eksaktno naravoslovje je že izzivajoči način postavljanja na razpolago. Eksaktno naravoslovje je že bistvo tehnike kot postavje. Eksaktno naravoslovje je bilo v začetku novega veka, še preden se je razvila moderna tehnika, glasnik postavja.

Ker moderna tehnika uporablja eksaktno naravoslovje, se zdi, kakor da je moderna tehnika uporabljena znanost. Toda to je le videz. Bistvo eksaktnega naravoslovja in bistvo moderne tehnike je tisto isto, ki družiti oba. Oba družiti izzivajoči način postavljanja na razpolago. Tehnika v svojem bistvu pomeni planetarno uveljavitev dovršenega nihilizma, pomeni planetarno uveljavitev dopolnjene metafizike. V dovršenem nihilizmu volja do volje vse dejansko izziva na način postavljanja na razpolago. Volja do volje postane samovolja. V dovršenem nihilizmu postane človek kot nadčlovek najpomembnejša surovina tehničnega izkoriščanja. Tudi človek v postavju postane

izračunljiv sestoj. Tisto, kar spravi človeka na tako pot razkrivanja, imenuje Heidegger usoda. *"Bistvo tehnike temelji v postavju. Njegovo vladanje spada v usodo. Ker spravlja le-ta človeka vsakokrat na neko pot razkrivanja, hodi človek, torej na poti, vedno na robu možnosti, da sledi in dela samo tisto, kar se razkriva v postavljanju na razpolago, ter jemlje od tu vse mere."*³⁵ Na tej poti razkrivanja je človek v nevarnosti. Usoda razkrivanja samega je zato nujno nevarnost. Človek ima v bitno-zgodovinskem času dovršenega nihilizma na razpolago samo dve poti. Prva pot je predajanje postavju, medtem ko je druga pot podajanje v dogodje. Ali bo sledil resnici biti ali pa se bo izgubil med bivajočim.

Če vlada usoda na način postavja, tedaj je to največja nevarnost. Takrat, ko je za človeka neskrto samo še razpoložljiv sestoj, takrat ko je človek samo še upravljalec neskrtega razpoložljivega, takrat je nevarnost največja. V tej nevarnosti tudi sam postane razpoložljiv sestoj, čeprav ima o sebi podobo gospodarja zemlje. *"Človek tako odločno sledi izzivanju po-stavja, da po-stavja ne dojame več kot kak nagovor in zahtevo, da spregleda samega*

sebe kot nagovorjenega in zahtevanega ter s tem presliči tudi vsak način, kako on sam iz svojega bistva ek-sistira v območju nekega pri-govora in zato nikoli ne more srečati samega sebe."³⁶

Kjer vlada postavje, tam se skriva vsaka druga možnost razkrivanja. Postavje ne dopušča prisotnemu vznikniti na dan na način kazanja. V postavju je upravljanje in postavljanje na razpolago edini način razkrivanja. Upravljanje in postavljanje na razpolago ne dopuščata, da bi se razkrilo razkrivanje kot tako. Ne dopuščata, da bi se pokazal njen lastni temelj. Postavje skriva razkrivanje kot tako, skriva tisto, v čemer se dogaja neskritost, skriva resnico samo. "Postavje zastre sijanje in vladanje resnice. Usoda, ki pošilja v postavljanje na razpolago, je torej skrajna nevarnost. Tisto nevarno ni tehnika. Ni demonija tehnike, pač pa skrivnost njenega bistva. Bistvo tehnike je nevarnost kot usoda razkrivanja."³⁷

Ogroženost človeka torej ne prihaja šele od smrtonosnih učinkov njegovih naprav. Ogroženost človeka prihaja iz njegovega bistva. Postavje ogroža človeku zapopasti neko izvirnejše razkrivanje. Postavje ogroža poskus nagovora neke prvotnejše resnice. Toda, ali je ogrožanje že tudi popolna preprečitev poskusa izvirnejšega razkrivanja? Heidegger meni, da je bistvo tehnike v nekem smislu dvoznačno. Takšna dvoznačnost pa kaže na skrivnost vsakega razkrivanja. Prvič – postavje izziva dejansko na način postavljanja na razpolago in tako ogroža poskus nagovora neke prvotnejše resnice. Drugič – postavje se dogaja v tistem dopuščajočem, ki človeku pusti vztrajati v lem, da je tisti, ki je rabljen za trajanje bistva resnice.

ZAKLJUČEK

Za znanost o izobraževanju je pomembno, da

ne izvaja vseživljenjskega izobraževanja iz razvoja tehnike. Znanost o izobraževanju ne sme izhajati iz analize, ki družbo vidi kot razvoj tehnike, izhajati mora iz analize postavja in bistva tehnike. Bistvo tehnike ni nič tehničnega in se tudi ne more odpraviti s tehniko. Tehnika nima moči nad svojim bistvom.

Postavje in bistvo tehnike je odlikovana tema pedagogike in andragogike.

LITERATURA

- Zvonarević Mladen, Socialna psihologija. Školska knjiga, Zagreb 1978.
- Rot Nikola, Osnovi socialne psihologije. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1972.
- Kalin Jana, Moralni razvoj osebnosti. Andragoška spoznanja, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1998/1–2.
- Zbornik: Vseživljenjsko izobraževanje in vseživljenjsko učenje. ACS, Ljubljana 1998.
- Platon, Država. Zbirka Svetovni klasiki.
- Descartes Rene, Meditacije. SM, Ljubljana 1973.
- Descartes Rene, Pravila kako naravnati umske zmožnosti. SM, Ljubljana 1957.
- Nietzsche Fridrich, Volja do moči. SM, Ljubljana 1991.
- Martin Heidegger, Evropski nihilizem. Cankarjeva založba, Ljubljana 1971.
- Martin Heidegger, Izbrane razprave. Cankarjeva založba, Ljubljana 1967.
- Martin Heidegger, Identiteta in diferenca. Založba Obzorja Maribor, Maribor 1990.
- Martin Heidegger, O vprašanju biti. Založba Obzorja Maribor, Maribor 1989.
- Martin Heidegger, Kantova teza o biti. Založba Obzorja Maribor, Maribor 1993.
- Martin Heidegger, Platonov nauk o resnici. Fenomenološko društvo, Ljubljana 1991.
- Martin Heidegger, Konec filozofije in naloga mišljenja. Phainomena 13–14, Ljubljana 1995.

¹ Zvonarević Mladen, Socialna psihologija, Školska knjiga, Zagreb 1978, str. 246.

² Kalin Jana, Moralni razvoj osebnosti, Andragoška spoznanja, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1998/1–2

³ Rot Nikola, Osnovi socialne psihologije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1972, str. 285.

⁴ Krajnc Ana, Zbornik: Vseživljenjsko izobraževanje in

vseživljenjsko učenje, ACS, Ljubljana 1998, str. 33 in 34.

⁵ Pastuović Nikola, prav tam, str. 56.

⁶ Marentič-Požarnik Barica, prav tam, str. 26 in 27.

⁷ Martin Heidegger, *Platonov nauk o resnici*, Fenomenološko društvo, Ljubljana 1991, str. 21.

⁸ Prav tam, str. 22.

⁹ Prav tam, str. 23.

¹⁰ Prav tam, str. 23.

¹¹ Prav tam, str. 24.

¹² Platon, *Država*, Zbirka Svetovni klasiki, str. 202.

¹³ Descartes, *Meditacije*, SM, Ljubljana 1973, str. 56.

¹⁴ Martin Heidegger, *Evropski nihilizem*, str. 144.

¹⁵ Prav tam, str. 145.

¹⁶ Prav tam, str. 147.

¹⁷ Prav tam, str. 153.

¹⁸ Prav tam, str. 154.

¹⁹ Prav tam, str. 156.

²⁰ Prav tam, str. 140.

²¹ Rene Descartes, *Pravila kako naravnati umske zmožnosti*, SM, Ljubljana 1957, str. 117.

²² Fridrich Nietzsche, *Volja do moči*, SM, Ljubljana 1991, str. 305, št. 533.

²³ Prav tam, str. 286, št. 493.

²⁴ Prav tam, str. 293, št. 516.

²⁵ Prav tam, str. 285, št. 492.

²⁶ Prav tam, str. 284, št. 489.

²⁷ Prav tam, str. 305, št. 532.

²⁸ Martin Heidegger, *Tehnika in preobrat*, Izbrane razprave, Cankarjeva založba, Ljubljana 1967, str. 322.

²⁹ Prav tam, str. 324.

³⁰ Prav tam, str. 328.

³¹ Prav tam, str. 329.

³² Prav tam, str. 339.

³³ Prav tam, str. 340.

³⁴ Prav tam, str. 342.

³⁵ Prav tam, str. 350.

³⁶ Prav tam, str. 352.

³⁷ Prav tam, str. 353.